

Науково-методичний
журнал для вчителів

ІСТОРИЯ В ШКОЛІ

**ЛЮДИНА:
НООСФЕРНИЙ
ПРОЕКТ**

№ 4 КВІТЕНЬ
2007

ІСТОРІЯ В ШКОЛІ

№ 4'2007

Науково-методичний журнал.
Індекс видання 74654.
Виходить щомісяця.
Свідोцтво про державну реєстрацію —
серія КВ №1376.
Видавництво «Етносфера».
03035, м. Київ,
а/с 59, конг. т. (044) 248-52-43.
E-mail: etnos@voliacable.com

Видавець: **Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова**

Шеф-редактор:

Юрій Войцеховський

Редакційна колегія:

Анатолій Булда

Едуард Вітьчківський

Ніла Волошина

Нестор Гупан

Андрій Гусєв (зам. головного редактора

зі зв'язків з громадськістю)

Дмитрій Злепко (Мюнхен)

Людмила Калініна

Ігор Коляда

Костянтин Кошдратюк

Володимир Комаров

Віктор Король

Фелікс Левітас

Гжегож Мазур (Краків)

Ольга Малій

Петро Панченко

Павло Поляпський

Олена Пометун

Олександр Ресніт

Владислав Анджей Серчик (Варшава)

Володимир Сотниченко

Гешиадій Стрельський

Олександр Сушко

Сергій Тимченко

Сергій Троян

Федір Турченко

Григорій Фрейман

Петро Черіга

Галина Швидько

Виданню часописа сприяють:

Інститут історії України НАН України,

Інститут педагогіки АПН України,

Київський національний університет

ім. Тараса Шевченка,

Київський міжрегіональний інститут

удосконалення вчителів,

Творча спілка вчителів України,

Міжєтнічна педагогічна асоціація України.

© «Історія в школі», 2007

Відповідальні за випуск:

Ю. Войцеховський, А. Гусєв

Зміст

Університет знань

Володимир ПОЗДНЯКОВ. НООСФЕРНИЙ
ПРОЕКТ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

1

Александр МАШКІН. СОРОМ'ЯЗЛИВА
ЧАРІВНІСТЬ МАЛЬТУЗІАНСТВА

7

Дмитро ДЕСЯТОВ. МИКИТА ХРУЦОВ ЯК
ГОЛОВНИЙ ПЕРСОНАЖ ПОЛІТИЧНИХ
АНЕКДОТІВ СВОГО ЧАСУ

12

Дискусійна зала

Сергій ЛИСЕНКО.

АПОКАЛІПСИС РАЙОННОГО МАСШТАБУ АБО ХТО

І ЯК ПЕРЕТВОРЮЄ ТРИПІЛЛЯ НА «БАТЬКІВЩИНУ СЛОНІВ»

17

Творча майстерня

Володимир КОМАРОВ.

ЗАГАЛЬНА КРИЗА РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ

22

26

Ігор КОЛЯДА, Микола ВИГОВСЬКИЙ, Ніна ЗАГРЕБЕЛЬНА
РОЛЬ ТА МІСЦЕ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Біля класної дошки

Тамара ДОРОШЕНКО. УКРАЇНА В ХІХ—ХХ СТ. Плани-конспекти
уроків в 5 класі з курсу «Вступ до історії України»

31

Яніна КАМБАЛОВА. НАВЧАЄМОСЯ У ГРІ (нетрадиційні види уроків
узагальнювального повторення з історії стародавнього світу на
прикладі теми «Давні слов'яни та їхні сусіди»)

37

Антична зала

Лілія КУЛИКОВА. ДАВНЯ ГРЕЦІЯ: Короткий історичний огляд

40

Комп'ютерний клас

Віталій Дрібниця. ВИКОРИСТАННЯ ВІДЕО ТА МУЛЬТІМЕДІЙНИХ
МАТЕРІАЛІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ
ІСТОРІЇ У 6—11 КЛАСАХ

42

Етнологічні студії

Олександр НАЙМАН.

ЄВРЕЇ УКРАЇНИ: У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

45

Володимир КОМАРОВ
ЗАГАЛЬНА КРИЗА РАДЯНСЬКОЇ
СИСТЕМИ

Ігор КОЛЯДА, Микола ВИГОВСЬКИЙ,
Ніна ЗАГРЕБЕЛЬНА
РОЛЬ ТА МІСЦЕ ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

Володимир КОМАРОВ, доктор педагогічних наук, професор,
Криворізький державний педагогічний університет

ЗАГАЛЬНА КРИЗА РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ До питання про економічну освіту школярів

Запропонована стаття є логічним продовженням цілої низки публікацій автора, які друкувалися на сторінках журналу «Історія в школі» протягом кількох останніх років. Багаторічний досвід автора беззастережно доводить, що опанування учнями системною поняття економічного характеру в найбільшій мірі сприяє формуванню історичного мислення школярів. Як відомо, в процесі його формування учні повинні оволодіти двома найважливішими принципами, в саме — **принципом історизму та принципом загальної зв'язків між історичними явищами та процесами**. В даному випадку, маються на увазі складові частини радянської економічної системи. Тому ця стаття може розглядатися як своєрідний підсумок згаданої вище низки публікацій. Справа в тому, що основоположні поняття, які червоною ниткою проходять крізь всі згадані вище статті, в даній статті розглядаються у взаємозв'язку та взаємозалежності. Такими поняттями є *ціни, гроші, товарно-грошові відносини, прибуток, ринок, заробітна плата, продуктивність праці, інтенсифікація праці* та інші. Особливості ж їх формування у учнів тієї чи іншої вікової групи розкриті автором у згаданих вище статтях на конкретному матеріалі з історії України. При цьому автор намагався якомога повніше врахувати вікові особливості та пізнавальні можливості учнів. Багаторічний досвід автора доводить, що найбільш ефективним варіантом формування по-

няття «загальна криза радянської системи» є **шкільна лекція**. Як відомо, така лекція проводиться в двох випадках:

1. Якщо треба повідомити учням значний обсяг навчального матеріалу, якого немає в підручнику.

2. Якщо треба значно підвищити теоретичний рівень знань учнів.

Аналіз чинних шкільних підручників доводить, що вони містять достатній обсяг фактичного матеріалу з обраного питання. Але він потребує відповідного теоретичного узагальнення.

Розпочинаючи шкільну лекцію, вчитель говорить, що в 1966 — 1975 рр. темпи росту промислової продукції в Україні становили 50%, а в 1976—1985 роках лише 19%. Тобто, темпи росту промисловості в Україні знизилися майже в три рази. В той же час темпи росту продуктивності праці зменшилися майже в 2 рази.

Потім вчитель пропонує учням зробити всі можливі висновки на основі щойно наведених цифр. Практика навчання свідчить, що відповіді учнів мають неглибокий, поверхневий характер. З метою поглиблення та конкретизації знань учнів на уроці відбувається така співбесіда.

Спочатку вчитель з'ясує розуміння учнями такого поняття, як «**продуктивність праці**».

Учні пригадують, що продуктивність праці — це та кількість продукції, яку може виготовити одна людина за певний проміжок часу. Чим більше продукції може виготовити працівник

Робітники радіозаводу розглядають серійний динамік

за одиницю часу, тим вище його продуктивність праці.

Продовжуючи співбесіду з учнями, **вчитель** говорить, що в науці існує ще і таке поняття як «інтенсифікація праці». Воно теж означає ту кількість продукції, яку може виготовити одна людина за певний проміжок часу. Таким чином, говорить **вчитель**, існує два поняття, які на перший погляд описують одне і теж явище. Логічніше було б таке становище, коли б існувало одне поняття, що описувало обране нами явище. Але понять два. Тоді в чому ж справа? Постановкою такого питання **вчитель створює напружену проблемну ситуацію**. Для того, щоб знайти вихід з цієї ситуації **вчитель** пропонує учням скласти елементарну текстову порівняльну таблицю. Але, як з'ясується далі, ця таблиця матиме доволі велике значення для розуміння учнями причин уповільнення темпів економічного розвитку України. Її наводимо далі.

Наступним етапом шкільної лекції є опрацювання зазначеної таблиці. Воно відбувається за такими запитаннями.

Вчитель. Що спільного існує між поняттями «продуктивність праці» та «інтенсифікація праці»?

Учні. Спільним між цими поняттями є те, що в обох випадках мовиться про збільшення обсягу виготовленої продукції за одиницю часу.

Вчитель. А чим же вони різняться?

Учні. У випадку з «продуктивністю праці» має місце зменшення витрат живої робочої сили на одиницю продукції, швидко впроваджуються досягнення науки і техніки. Інтенсифікація праці має місце при дуже повільних темпах науково-технічного прогресу. При цьому витрати живої робочої сили на одиницю продукції збільшуються.

Вчитель. А чим же це пояснити?

Учні. Пояснити це можна на такому прикладі. Впровадження у виробництво нових машин замінює працю ручну або мало механізо-

Відкриття київського метрополітену

вану працюю машин. Там, де працювали три робітники, тепер працює один. Відповідно, і продуктивність його праці вирісла в три рази. Якщо ж вести мову про інтенсифікацію праці, то в цьому випадку має місце дуже повільне впровадження досягнень науки і техніки. Збільшення ж випуску продукції досягається в основному за рахунок збільшення витрат живої праці.

Після цього **вчитель** знов повертається до того завдан-

ня, яке було наведено на самому початку шкільної лекції. Він запитує учнів про те, який висновок можна зробити на основі того факту, що у 80-х рр. XX століття в промисловості України різко впала продуктивність праці, але при цьому обсяг виробленої продукції, хоча і дуже повільно, але все-таки зростає. За яких умов це можливо?

Аналіз учнівських відповідей засвідчив, що учні використовували в даному разі щойно наведену порівняльну таблицю. Школярі вказували, що збільшення випуску продукції при одночасному падінні продуктивності праці можливо лише за умови дуже повільного впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу. При цьому промисловість розвивається головним чином за рахунок інтенсифікації праці робітників. Таким чином, говорить далі **вчитель**, головною причиною падіння темпів промислового розвитку України у 80-х рр. XX ст. є зниження темпів науково-технічного прогресу.

Продовжуючи шкільну лекцію, **вчитель** повідомляє учням, що деякі історики щодо розвитку народного господарства України наводять такі цифри. У 1966—1985 рр. загальний обсяг капіталовкладень в сільське господарство за рахунок державного бюджету збільшився в 2,5 рази, а валовий збір зернових виріс тільки на 18 %, виробництво м'яса — на 32 % і т.д. Ці дослідники вказують, що серед причин такого невтішного становища перш за все слід назвати некомпетентність та вольові методи керівництва сільгоспідприємствами.

Далі учням пропонується висловитися з приводу, *по-перше*, причин низьких темпів розвитку сільського господарства; *по-друге*, чи можна вважати основною причиною низьких темпів розвитку сільського господарства некомпетентність керівників. Відповідаючи на перше питання, одинадцятикласники висловили думку про те, що основною причиною незадовільних темпів розвитку сільського господарства були низькі темпи науково-технічного прогресу на селі. При цьому слід сказати, що в даному разі школярі будували свої відповіді, ґрунтуючись на тих висновках, які зробили щодо причин зниження темпів промислового розви-

Таблиця 1.
Порівняння понять «продуктивність праці» та «інтенсифікація праці»

Лінії порівняння	Характеристика понять	
	Продуктивність праці	Інтенсифікація праці
Обсяг продукції	Збільшується	Збільшується
Тривалість часу	Однакова	Однакова
Темпи впровадження досягнень науки та техніки	Швидко	Дуже повільно
Витрати живої робочої сили на одиницю продукції	Зменшуються	Збільшуються

ту України, що спостерігалися в той же період історичного розвитку України.

Заперечуючи учням, вчитель нагадує, що в ті роки фінансування сільського господарства збільшалося майже в 2,5 рази порівняно з фінансуванням промисловості. А це значить, що в село в значно більших обсягах поступала нова техніка: трактори, автомобілі, комбайни тощо. Отже, техніка на селі була. Але цього було явно недостатньо. Техніку, як відомо, завжди використовують люди. А це означає, що продуктивність праці на селі була не дуже високою. В чому причина такого складного становища? — ставить риторичне запитання вчитель. На це питання спробуємо відповісти дещо пізніше, говорити він, а пропонує продовжити лекцію та спробувати обговорити питання про те, чи була некомпетентність керівництва головною причиною негативних явищ в розвитку сільського господарства. Оскільки в зазначений період негативні явища в розвитку сільгоспвиробництва набули масового характеру, то виходячи з точки зору таких дослідників, масовим явищем повинна стати некомпетентність керівників підприємств. Тобто, мовиться саме про масову некомпетентність керівників як в промисловості, так і на селі. Пригадаємо, що в зазначений період в промисловості теж спостерігалися негативні явища. Логіка економічного розвитку доводить, що в реальних умовах можна вести мову про некомпетентність певної і доволі незначної частини керівників. Основна ж їх маса повинна відповідати вимогам часу. Тому, говорить вчитель, навряд чи можна вважати основною причиною негативних явищ в економіці України того часу масову некомпетентність керівників як промислових, так і сільськогосподарських підприємств.

Продовжуючи висвітлення навчального матеріалу, вчитель повідомляє учням такі факти. В 1966—1985 рр. значна частка сільськогосподарських робіт виконувалася вручну. За цей же період з села у місто переїхало приблизно 4,5 мільйона чоловік, переважно молоді, що становило 25% всього сільського населення України. В результаті велика кількість сіл припинила своє існування як неперспективні. Чим пояснити ці факти? Чому існували значні розбіжності між рівнем механізації сільськогосподарських робіт та механізацією промисловості? Чому соціальна сфера села значно відставала від соціальної сфери міста? Як таке становище впливало на міграцію населення тогочасної України? Як доводить практика навчання, одинадцятикласникам значно легше пояснити причини відставання соціальної сфери села від соціальної сфери міста, ніж з'ясувати причини низького рівня механізації сільськогосподарських робіт порівняно з рівнем механізації промисловості. Причини відставання соціальної сфери від соціальної сфери міста школярі пояснювали дуже просто — поганим фінансуванням. Що ж стосується пояснення

причин низького рівня механізації сільськогосподарських робіт порівняно з рівнем механізації промисловості, то тут учні відчували доволі значні складнощі. Розкриваючи причини міграції сільського населення в міста, учні говорили таке. Добре відомо, що праця в сільському господарстві важка, заробітна плата порівняно невисока. В той же час в промисловості рівень механізації був значно вище, заробітна плата — більш високою, ніж на селі, соціально-побутові умови в містах були набагато кращі, ніж в селах. Саме тому люди переїжджали з села у місто. Вони шукали більш кращі умови життя та праці.

Підводячи своєрідні підсумки, вчитель говорить, що основною причиною низьких темпів розвитку як промисловості, так і сільського господарства України зазначеного періоду, була низька продуктивність праці. Одним з можливих шляхів підвищення продуктивності праці є впровадження у виробництво нової техніки. Але тільки цього недостатньо. Техніку завжди використовують люди. І від того, як працівники використовують її, залежить продуктивність праці. Якщо техніку використовують ефективно, то і продуктивність праці буде високою, якщо ж неефективно, то продуктивність праці буде низькою.

Після цього вчитель звертається до учнів з таким запитанням: що треба робити, щоб працівник використовував техніку максимально ефективно.

Учні. Працівника треба заохочувати.

Вчитель. Як?

Учні. Високою заробітною платою.

Тоді вчитель повідомляє учням такі факти. Протягом 1966—1985 рр. середня заробітна плата робітників та службовців України виросла майже в 2 рази. В той же час темпи росту продуктивності праці знизилися також приблизно в 2 рази. При цьому підвищення добробуту народу здійснювалося за рахунок розпродажу національних багатств країни: нафти, газу, лісу, металу і т. д. Крім того, фінансування соціальної сфери здійснювалося за так званим залишковим принципом, що негативно позначалося на рівні життя людей. А це, в свою чергу, приводило до зниження зацікавленості в праці і ще більше ускладнювало ситуацію в народному господарстві. В такий спосіб утворилося своєрідне зачароване коло, коли підвищити продуктивність праці було неможливо без суттєвого підвищення життєвого рівня населення. А його, в свою чергу, неможливо було поліпшити без суттєвого покращення стану справ в народному господарстві.

З метою створення проблемної ситуації під час лекції вчитель звертається до учнів з таким запитанням. Яким же чином можна було б вирішити цю проблему? Вчитель, наче міркуючи сам з собою, додає, що простим збільшенням грошового розміру заробітної плати цю проблему вирішити неможливо. Крім того, роз-

повидає вчитель, тут виникла ще одна дуже складна проблема. Справа в тому, що кожан працівник намагається, і це цілком зрозуміло, продавати на зароблені гроші все необхідне для свого власного життя, так і для своєї родини. Ці товари виробляють підприємства легкої промисловості. Для того, щоб зацікавити працівників цієї галузі в підвищенні продуктивності праці, їм треба платити більш високу заробітну плату. Для того, щоб такі підприємства мали можливість виплачувати своїм працівникам більш високу заробітну плату, необхідно або збільшувати випуск продукції, або при тих же обсягах виробництва підвищувати ціни. Більш дорогі товари купуватимуть працівники інших галузей народного господарства. Вони теж вимагатимуть підвищення заробітної плати. Це обов'язково приведе до подорожчання продукції цих галузей. Для того, щоб цю продукцію можна було реалізувати, доведеться знов підвищувати зарплату й іншим категоріям працівників. Отже, утворюється ще одне зачароване коло «ціна — зарплата», розірвати яке в умовах радянської системи виявилось неможливо. Як красивим прикладом такого зачарованого кола може бути зв'язок між промисловістю та сільським господарством. Як відомо, в період хрущовської відлиги з метою поліпшення фінансового стану колгоспів було здійснено суттєве підвищення закупівельних та роздрібних цін на продукцію сільського господарства. В перші декілька років такий захід дійсно сприяв поліпшенню фінансового стану сільгоспідприємств. Але згодом ситуація знов погіршилася. Справа в тому, що промислові підприємства підвищили ціна на свою продукцію, у тому числі і на ту, яка призначалася для села. Отже, в умовах радянської економічної системи всі складові елементи цієї системи виявились дуже тісно пов'язані між собою. Саме тому спроба вивести систему з кризового стану шляхом впливу на один або декілька елементів цієї системи приводить до ще більшого загострення кризового стану.

Продовжуючи лекцію, вчитель повідомляє учням такі факти. За даними статистичних органів України, валовий національний продукт в 1956—1965 рр. збільшився майже в два рази. Такими ж темпами збільшувався і валовий національний доход. А в 1970—1985 рр. валовий національний продукт збільшився на 84%, а валовий національний доход — тільки на 79%. Таким чином темпи росту вказаних показників у 1970—1985 рр. були набагато нижчими ніж раніше.

Повідомивши ці факти, вчитель запропонував учням зробити всі можливі висновки на їх основі. Але перш ніж учні будуть аналізувати ці цифри, вчителю треба роз'яснити школярам такі поняття, як «валовий національний продукт» та «валовий національний доход», а також пояснити, який зв'язок існує між ними. Валовий національний продукт — це все те, що було

вироблено в тій чи іншій державі за певний проміжок часу, як правило за рік. Валовий національний доход — це та частка валового національного продукту, яка залишилась після вирукування із загального обсягу валового національного продукту всіх витрат на його виробництво, тобто — вартість сировини, обладнання, енергії, заробітної плати і т. д. Умовно кажучи, говорить вчитель, валовий національний доход — це свого роду надлишкова продукція, виготовлена в певній державі за певний проміжок часу, з тими ж за рік.

Після цього вчитель знов звертається до учнів з пропозицією зробити всі можливі висновки на основі наведених вище цифр. Практика навчання свідчить, що відповіді учнів в даному разі носять поверхневий характер і залишаються на рівні констатації фактів. Для того, щоб поглибити аналіз цих цифр вчитель може використати елементарну статистичну таблицю.

Показники	Роки	
	1956—1965	1970—1985
ВВП	+2	+84%
ВНД	+2	+79%

Практика навчання свідчить, що навіть за умови наявності цієї досить елементарної статистичної таблиці школярам важко робити відповідні висновки.

Учні вказували, що у 70—80 рр. XX ст. відбулося значне зменшення темпів розвитку економіки України. Такий висновок можна зробити на підставі порівняння цифр, наведених в другій та третій колонках таблиці.

Вчитель ставить таке питання. А чим же пояснити, що у 70—80 рр. XX ст. валовий національний доход зменшувався більш швидко ніж валовий національний продукт?

Учні. Як відомо, валовий національний доход — це, так би мовити, «надлишкова продукція», яка була вироблена в державі за рік. Отже, така ситуація означає, що в народному господарстві України спостерігається падіння темпів росту продуктивності праці.

Продовжуючи виклад навчального матеріалу, вчитель повідомляє учням такі факти. У 1966—1970 рр. темпи росту продуктивності праці в промисловості України зменшилися майже в два рази. В той же час чисельність робітників, які працювали в промисловості на початку 60 рр. дорівнювала 50% усіх працюючих в народному господарстві. А в 1985 р. чисельність робітників працюючих в промисловості дорівнювала вже 60% усіх працюючих в народному господарстві.

Після цього учням для обговорення пропонуються такі питання: 1. Чим пояснити різке зменшення продуктивності праці та значне збільшення чисельності робітників? 2. Чому ці процеси відбувалися одночасно? 3. Про які тенденції в розвитку суспільства свідчать ці факти? 4. Якими могли бути наслідки такого

розвитку?

Відповідаючи на перше питання, учні вказували, що падіння продуктивності праці як в промисловості, так і в сільському господарстві можна пояснити незацікавленістю працівників в результатах своєї праці. А збільшення чисельності робітників можна пояснити тим, що промисловість все-таки розвивалась, правда, екстенсивним шляхом, тобто не за рахунок впровадження нової техніки та технологій, а переважно за рахунок залучення додаткової робочої сили. Це могло привести до того, що промисловість, розвиваючись екстенсивним шляхом, перебере на себе переважну більшість робочої сили інших галузей народного господарства. Крім того, в суспільстві може виникнути гострий дефіцит робочої сили в інших галузях господарства, що може спричинити глибоку економічну кризу.

Далі вчитель говорить учням, що на початку 80-х рр. ХХ ст. в країні були майже вичерпані всі резерви робочої сили, яку можна було залучити в промисловість. Таким чином, підводить підсумки вчитель, подальший розвиток країни в межах радянської системи став не-

можливим, і потрібен був негайний перехід до нової економічної системи, яка б ґрунтувалась на інших основах. Однією з таких основ є **конкуренція**. Однак при цьому слід пам'ятати, що можливі різні види конкуренції:

1. У ХІХ існувала так звана **вільна конкуренція**, коли не було ще монополій, і всі підприємства конкурували між собою. Така конкуренція кінець—кінцем приводить до утворення монополій.

2. Конкуренція **монополій з підприємствами-аутсайдерами**, тобто тими, що не входять до складу монополій. В результаті монополія поглинає такі підприємства.

3. Конкуренція **між монополіями**. В результаті монополії або зливаються у ще більшу монополію, або руйнуються.

4. Конкуренція **між підприємствами, що входять до складу монополії**. Таким чином, створюючи нову економічну систему, треба, перш за все, вирішити питання про використання того чи іншого виду конкуренції та її можливі наслідки.